

JOSEF JANÁČEK:

WALLENSTEIN ÉS KORA *

Előszó (Prědmluva 7–8 pp.)

Albert Wallensteint korabeli portréinak alighanem legismertebbikén az ismeretlen szerző ágaskodó paripán, páncélosan, háttérben csataképpel ábrázolta. Az ábrázolás szempontjából a metszet kompozíciója sablonos és banális, alkotója a 17. század első felének ikonográfiájában az uralkodók, hadvezérek, háborús hősök megörökítésében divatos sémát vette át a legcsekélyebb módosítás nélkül, nem sok figyelmet szentelven Wallenstein alakjának élethű visszaadására sem. Kortársai közül lovas-vértés képet festettek a csataterén soha meg nem fordult II. Rudolf császárról és a kor egyik legkiválóbb zsoldosaként számontartott Pappenheim tábornagról egyaránt. Ami Wallensteint illeti, neki, aki magát prágai palotája mennyezei freskóján a háború isteneként örökítette meg, minden bizonnyal fölöttébb megfelelt katonai erényeinek dicsőítése. Annál is inkább, mert hiszen minden becsúgyát a háborúkkal kapcsolta össze és kortársai tudatában éppúgy, mint az utókor szemében elsősorban hadvezérként vált ismertté.

Európa azelőtt még sohasem látott olyan pusztító, fordulataiban kiszámíthatatlan és véget érni nem akaró háborút, mint amelyben Wallenstein központi szerepet játszott. Az európai kontinens régebbi és újabb keletű bajai együttesen szították tüzét, ezért is válhatott olyan kiterjedt tűzvészé, amelyet a politikusok már nem tudtak irányítani, a hatalomvágyó zsoldosvezérek pedig mindegyre élesztgették. Mint közülük sokak számára, Wallensteini Albert, cseh nemes számára is a fényes karrier páratlan lehetőségét kínáló korszakot jelentette. Katonai pályafutásának köszönhetően európai rangú személyiséggé vált, politikusi és közgazdasági sikereit szintén háborús szereplésének köszönhette. E tekintetben a történetírás megítélése a múltban is, ma is egységes volt, s emiatt első pillantásra úgy tűnhet, mintha a történészek a 17. század huszas éveiben készült metszet – Wallenstein esetében kétségtelenül sok igazságot tartalmazó – sémájához térnének vissza.

*Részletek Josef Janáček: Valdštejn a jeho doba (Praha, Svoboda 1978. 586 p. (Wallenstein és kora) c. monográfiájából.

Ez a hasonlóság azonban távolról sem teljes, mert hiszen Wallensteinnek és korának történeti kutatások révén rekonstruált képében lényegesen eltérnek az arányok a korabeli metszet által sugalltakétól. Wallenstein pozitív és negatív irányban egyaránt eltúlzott heroizálása immár a múlté; a kor kerekeinek, bonyolult gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak a háború és az egész európai történés fejlődését meghatározó szempontjai kiszorították a személyiség, illetve a kétségkívül fordulatos életút aspektusait. Természetesen a gondos történelmi elemzés sem kívánja tagadni a kor e figyelemreméltó alakjának jelentőségét, de épp szerepének alaposabb feltárása teszi szükségsszerűvé, hogy élete és működése hátterét, a kort, amelyben élt, mind céltudatosabban egybevessük személyes sorsával.

Wallenstein európai vagy legalább is közép-európai jelentőségéhez nem férhet kétség. Udvari politikusi, császári hadvezéri posztjáról módjában állt Közép-Európa és az egész háború alakulásának kérdésébe beleszólnia, beavatkozni; császárellenes bosszúból szőtt terveiben odáig merészkedett, hogy a Habsburg monarchia megsemmisítésére és Európa politikai térképének megváltoztatására gondolt. Gondolkodását és ténykedését sokkal inkább a nemzetközi zsoldos hadviselés, illetve a nemzetek fölötti politikai koncepciók befolyásolták, mintsem az a cseh nemesi környezet, amelyből származott és amelyben felnőtt. Ezek és más tényezők okozták azt, hogy a történetírásban a legnagyobb érdeklődés Wallenstein életének utolsó évtizede iránt nyilvánult meg, valamint hogy a kizárólag katonai és politikai személyiségként való értékelésében a csehországi környezet szerepe alárendelt jelentőségű maradt. Meglehet, ebben a vonatkozásban más európai országok történésze számára mindez távolról sem jelent bármiféle nyitott kérdést, a cseh történészek viszont szükségszerűen el kell gondolkodnia a problémán, amelyet elődei már 1934-ben szándékosan felvetettek, amikor Wallenstein halálának 300. évfordulója alkalmából megjelent tanulmánykötetnek a „Fehérhegy kora és Albert Wallenstein” címet adták.¹ Kérdés tehát, vajon valóban megérthető-e hiánytalanul Wallenstein és kora a harmincéves háborúnak csak európai, globális megítélése alapján, mely szerint a fehérhegyi csata Csehországa csupán tűnékeny epizódja volt e harminc évnek? Nem tartozott-e Wallenstein ehhez a cseh környezethez is? Alakja mennyire volt jellemző a cseh rendi társadalom fehérhegyi katasztrófával betetözött bomlásának? És végül vajon Fehérhegy kora nem volt-e európai viszonylatban is jelentősebb epizódja a korabeli fejlődésnek, mint ahogy az az európai történetírás eddigi megítéléséből következik?

Egy dolog mindenféleképpen bizonyosra vehető: az 1620. november

8-át követő cseh fejlődés minden egyes kulcsfontosságú eseményében főszerepet játszott Wallenstein. A rendi felkelés felszámolásában, a felkelők üldözésében, a Habsburg államhatalom restabilizációjában, a katolicizmus pozíciójának megerősítésében, a birtokelkobzási perekben és a feudális földbirtok hatalmas méreteket öltő tulajdonjogi változásaiban, illetve a lázadó jobbágyok ellen vezetett könyörtelen megtorlásokban, mindenütt őt láthatjuk a vezető helyen. Szerepeit annak a cseh környezetnek a képviselőjeként játszotta el, amelytől legmerészebb terveiben sem szakadt el. Ez tette számára lehetővé, hogy mind a fehérhegyi időkben, mind pedig a harmincéves háború éveiben egyaránt feltalálta magát.

Jóllehet nem valamiféle új nézetről van szó, hiszen a cseh történetírás tulajdonképpen már régóta respektálja az említett szempontokat, mégis történéseinket e koncepció határozottabb hangsúlyozásában néhány fölösleges szempont is gátolta. Egyrészt a provincializmus vádjától tartottak, másrészt nem tudtak teljesen megszabadulni a 19. század második fele óta a negatív nemzeti hagyomány stigmájával illetett Fehérhegy utáni korszak részletesebb kutatása riánt megnyilvánuló közömbösség maradványaitól. A harmincéves háborúban tetőző európai válságjelenségek megértéséhez lényegesen hozzájáruló marxista történetírás számára azonban sem a provincializmus veszélye, sem pedig a Fehérhegy utáni évek drámai fordulatainak elkerülőjétől mentes feltárása nem jelenthet problémát. Fehérhegy kora ugyanis minden sajátosságával együtt a nemzeti fejlődés fontos határköve marad és ha a marxista történetírás újabban ismét fokozott érdeklődéssel fordul a wallensteini kérdéshez, úgy azt ennek a fejlődésnek jobb megértése ügyében teszi. És ebből a szempontból egyáltalán nem szükséges Wallensteint – nem egyszer hamis ragyogású – európai nimbuszától megfosztanunk. Mert hiszen európai nagú személyiséggé válásában végül is a cseh valóság is tükröződött, s ezért alakja a jelenkori marxista cseh történetírás számára rendkívül fontos. Úgy is, mint a válságát élő és alapos változásokon keresztülment uralkodó osztály képviselője, de a korabeli eseményeket befolyásoló személyiségként is.

Győztesek és legyőzöttek (Vítězové a poražení 195–201 pp.)

A rendi hadsereg fehérhegyi csatavesztésének híre szokatlanul gyorsan terjedt szerte Európában, s vele együtt érkeztek Prágából a győztes katonaság ténykedéséről szóló hátborzongató jelentések. Legelőbb a menekü-

külők utcákon elhagyott kocsijai, köztük magának a királynak, Pfalzi Frigyesnek a holmijai kerültek a katonák kezére. Ezt követően pedig már semmi sem állíthatta meg a vérszemet kapott fegyveresek prágai paloták és polgárházak elleni támadásait. Mindnyájan jól tudták, hogy rendkívül gazdag város került kezükre, de a zsákmány nagysága még így is minden képzeletet felülmúlt. Nemcsak a szorgalmas polgárok nemzedékei által felhalmozott értékek váltak a fosztogatók zsákmányává, hanem vidéki kastélyokból a nagyobb biztonság reményében a város nemesi palotáiba felhozott ékszerek és ritka bútorok kincses gyűjteményei is. Nem volt olyan erős zár, amely ellenállhatott volna a katonáknak és nem volt olyan titkos rejtékhely, amelyet besúgók révén nem sikerült volna feltárni. A zsákmányolás vágyától vezetettve a fosztogatók nem tettek különbséget felkelők és hűséges császárpártiak között. Prága kegyetlen bevételének adóját mindenkinek egyformán kellett fizetnie, minthogy a várost rövid ideig a hadsereg uralta. (...) Amikor végül december elején Lichtenstein² a további fosztogatás beszüntetését elrendelő parancsát kiadta, Prága a nyomorúság és gyötrelmek képét mutatta. A vagyoni veszteségek milliós tételekben voltak mérhetőek, a többi károk nagyságát pedig senki sem tudhatta felmérni. (...)

Jóllehet a csehországi felkelés pártján lévők számára 1620 őszén már világos kellett legyen a császári-ligás hadsereg fenyegető fölénye, a közelgő katasztrófa vízióját pedig már aligha lehetett könnyedén elhessegetni, a fehérhegyi csatavesztés mégis váratlanul érte a cseh nemesség többségét. Pár tucatnyi felsőbb rangú és közhivatalnok, illetve udvarnok november 9-én minden hosszabb gondolkodás nélkül a menekülő Frigyes királyhoz csatlakozva a határokon túl keresett menedéket. Közülük sokan aligha várhattak volna kegyelmet a Hagsburgoktól, de akadtak a menekülők között olyan jelentéktelen személyek is, akiknek senki sem róhatta volna fel a felkelésben való aktív részvételt. (...)

A cseh emigráció első hullámának összetétele csupán kiegészítésül szolgálhat a túlnyomó többségében Csehországban maradt vesztesek tanácsalanságához és fejtelenségéhez. Néhányan a katonaság rajtaütésének veszélyével dacolva vidéki birtokaikra igyekeztek, hogy visszahúzódba próbálják átvészelni a legrosszabb időket, mások Prágában maradtak, naiv ábrándokba ringatva magukat, hogy bűnrészességüket Bécsben mértékletesen ítéli majd meg. A felkelés periódusában vezető szerepet betöltött személyiségeknek nyoma veszett, egyedül Thum³ állt ki Morvaországban a harc folytatása mellett. E tények ismeretében aligha csodálkozhatunk azon, hogy november 9-én a cseh nemesség nevében az a Lobkovitz Vilém ajánlotta fel Bajor

Miksának a kapitulációt, aki azelőtt sohasem tűnt ki politikai rátermettségével és a felkelők táborában sem tartozott a kulcsfigurák közé. (...)

A fehérhegyi csatát követő hónapokban csupán formálisan létezett tartományi kormány hatókörének meggyöngyülése szükségszerűen a személyi változásokban is tükröződött. Noha az éles katolikus politikájukkal az ellenzéki rendek felkelését kiprovokáló tartományi hivatalnokokat hivatalosan továbbra is tisztelet és elismerés övezte, fokozatosan mégis háttérbe szorultak ők a Lichtenstein autoritásának magukat alárendelni és vele együttműködni kész új emberekkel szemben. Lichtenstein kezét nem kötötték meg a régi érdekek, sem a csehországi rendeknek a felkelés előtt a katolikusok által is méltányolt hierarchiája, s mindinkább az új emberek érvényesülését támogatta: a mindaddig feltörekedni képtelen cseh katolikusokat mint például a chudenicei Heřman Černín⁴ vagy a császári tiszteteket (Huertat, Marradast és Wallensteint) vagy akár a vacínovi Pavel Michna-féle⁵ kalandorokat. Ezek néhány hét leforgása alatt a császári politika új irányának képviselőivé váltak, mégpedig – saját érdekeiket szem előtt tartva – az új kurzus legélesebb formáit választva. Eközben a régi katolikus párt képviselői növekvő irigységgel figyelték, miként csúszik ki közülük az irányítás. Kérdés viszont, vajon az ő háttérbe szorulásukban nem ugyanaz a gyöngegség jelentkezett-e, mint amely a felkelők táborát is megbénította? Lobkovitz, Slavata, Martinic⁶ katolikus programja vajon nem volt-e ugyanolyan törekeny-tünetkeny, mint a felkelés Thum, Budovec⁷ és a többiek által megfogalmazott célkitűzései? És vajon a császári győzelem nem egyformán megsemmisítésre ítélte-e a rendi politika minden aktív tendenciáját, tekintet nélkül ezek orientációjára?

A nagy kiárúsítás (Velký výprodej 264–271 pp.)

Az általános amnesztia keretében lefoglalt birtokok árusítását 1622. decemberében kezdték meg. A császári udvar ez idő tájt a birodalmi fejedelmek regensburgi tanácskozásán tartózkodott. A kísérletben néhány jelentősebb cseh nemes is ott volt, élükön Adam Wallenstein⁸. Lichtenstein nem mozdult ki Prágából, a birtokelkobzási bizottság lefoglaló és újraeladási munkálatait irányította. Az ő ajánlásait hagyta jóvá a császár mind az ítéletekben, mind az adásvételi szerződésekben. Lichtenstein semmi áron sem akarta átengedni másnak ezt a befolyásos pozíciót.

Állandóan Prágában tartózkodott Albert Wallenstein ezredes Frýd-

land ura és egy pillanatra sem vette le szemét a birtokelkobzási bizottság tevékenységéről. A zsákmányesők közül sokan már rég kielégítették birtokszerzési vágyukat, s az újabb elkobzásokat már nem követték oly éberben. Wallenstein azonban már jóideje különbözött a fehérhegyi győzők többségtől. Noha birtokaival immár majdminden nemesi famíliát megelőzött, neki még ez a mindenkiben irigységet keltő gazdagság sem volt elegendő. Amint megnyílt előtte a fényes karrier felé vezető út, többé már nem érzekelte a lehetőségek határait. Telhetetlensége jellemző megnyilvánulása volt annak a jelenségnek, amely egyeseknek a katasztrófát, másoknak a győzedelmi mámort jelentette. Amíg az általános rendezés nyomán kibontakozott folyamat további nyereségekre kínált alkalmat, Wallenstein becsvágya és falánksága által ösztönözve egyre újabb zsákmányokért szállt harcba, nem akart gazdag vállalkozóként visszahúzódni az ismétlődő lehetőségek elől, s ugyanígy aktualitását veszítette — átmenetileg — a katonai pályafutáshoz fűződő tervek felmelegítése is. S ami még figyelemre méltóbb: minél dühödtebben bocsátkozott a vesztes felkelők birtokaiért vívott küzdelemben, minél erőszakosabb módszerekhez folyamodott e téren minden ellenfelével szemben — a császárt sem kivéve —, annál inkább megnyilatkozott kereskedői talentuma. A zsákmányra vadászók közül időről-időre sokan túltettek rajta falánkságban és kapzsiságban, de vállalkozói érzéke révén messze kimagaslott közülük. (...)

Legbuzgóbban 1622. decemberében és 1623. januárjában ügködött. (...) Figyelembe véve, hogy Wallenstein még februárban és márciusban is vásárolt néhány kisebb birtokot, a befektetés összege kétségkívül elérte a 2 millió aranyat, ami azt jelentette, hogy élete legnagyobb üzletét kötötte meg. S nemcsak azt, nagyobb üzletkötésre Csehországban addig egyetlen feudális főúr sem merészkedett. (...)

Egy dolog bizonyos; az egész üzleti tranzakcióból Wallenstein eredményesen került ki, mégha szokatlanul nagy kockázatok árán is. Az 1622–23 telén lebonyolított pénzügyi üzleteiben tapasztalható körütekintésének és bátorságának bizonyítéka végsősoron az a tény, hogy vállalkozásaira a Smiřický-féle⁹ birtok megvásárlásával fel tudta tenni a koronát.

Az üzletkötésre 1623. április 24-én került sor Prágában, amikor a császár egész udvarával ott tartózkodott. II. Ferdinánd 1617. évi választása után először jött Prágába, s mielőtt a városba lépett, megtekintette a fehérhegyi csatateret. Talán elsősorban nem is a gesztus kedvéért, mint inkább kíváncsiságból, de a cseh királyság fővárosában megejtett több hétre elhúzódt látogatását érkezésének ez a rendhagyó formája jól jellemezte. Az ud-

var a cseh környezetben ugyanolyan kompromisszummentes álláspontot foglalt el a cseh kérdésben, mint Bécsben és a protestánsok megkegyelmezésének leghalványabb reményét is szertefoszlatta. (...)

Társadalmi kötelességei Wallensteint, a prágai ezredest is az udvarhoz kötötték, de ő nem annyira a császári audienciára vagy az udvari kiválóságok közt szokásos kölcsönös udvariassági beszélgetésekre gondolt elsősorban, sokkal inkább az irányában továbbra is jóindulatú részrehajlást kimutató Harachhal¹⁰ és más barátaival való tárgyalásokra összpontosított. Valószínűleg az ő közbenjárásuk eredményeként sikerült végére jutnia a Smiřický-féle birtokok ügyének is, amely iránt Lichtenstein jóllakottságában egyre kevésbé érdeklődött. (...)

Már kortársai is valami egészen rendhagyó esetként tartották számon Wallenstein vagyonának illetően megnövekedését, s alig titkolva véleményüket sokkal inkább Wallenstein szégyen nélküli törtetésével, hihetetlen kapzsiságával és könnyörtelen elszántságával magyarázták azt, mintsem kereskedői tehetségével. Egy idő múltán már a történészek is szemére hányták, hogy nem riadt vissza a korrupciótól, csalásoktól és törvénytelenégektől, elfeledkezvén közben arról, hogy Wallenstein pozitív és negatív vonatkozású átlagon felüli, átlagtól elütő teljesítményeit a kor tette lehetővé. Könnyen alkalmazkodott a fehérhegyi győztesek kapzsiságához, és minthogy maga körül a harácsolás rengeteg példáját láthatta, nem igen kellett gondolkodnia a birtokszerzéshez vezető leginkább járható útról. A fehérhegyi csatavesztés lehetővé tette a győzők számára, hogy a vesztesek kárára meggazdagodjanak s ezzel a rablás és csalás légkörét idézte elő, mely a legfelsőbb tekintélyektől az utolsó írnokig mindenkire egyaránt hatott. A meggazdagodás délibábjá háttérbe szorította az erkölcsösséget, kikezdte a felelős hivatalnokok és udvari személyiségek lojalitását és kézzel fogható bizonyítékait adta a feudális állam korszerű bürokratikus irányítására létrehozott egész kormányzati rendszer gyöngeségének. Elsősorban ezek a válságjelenségek könnyítették meg a Wallenstein-típusú ragadozók előretörését, aminek legkomolyabb következménye az lett, hogy a császár gazdasági tekintélyének növelésére hivatott birtokokat, vagyoni értékeket eltékoztatták.

*A frýdlanti hercegség*¹¹ (Frýdlanstsko 346–356 pp.)

A frýdlanti (friedland) hercegség gazdasági szerkezete megismerésének szempontjából a csehországi feudális nagybirtok 15. század végétől Fehérhegyig terjedő genézisének alapvető jelentősége van. Wallenstein, akit jog-

gal neveznek kora egyik legfigyelemreméltóbb közgazdászának, következetesen a 16. századi csehországi nemesi vállalkozók nyomdokain haladt.

Függetlenül a Fehérhegy előtti idők léptéke szerint valóban páratlan területi nagyságtól, Frýdlant Wallenstein keze alatt megmaradt cseh típusú önkezelésű feudális nagybirtoknak. Jellemét lényegében a Wallenstein alatt hercegséggé egyesített uradalmak szervezési módja és gazdasági vitalitása eleve meghatározta, ami azt jelentette, hogy udvarházak, karámok, halastavak, sörfőzdék és ipari üzemek egyaránt megtalálhatók voltak a hercegségen belül, s ami még fontos volt és kiváltképp az egykori Smiřický-féle birtokokra volt érvényes, az igazgatási rendszer tökéletesen működött. A birtokrészeknek ezt az egymást kiegészítő függőségét Wallenstein sem kívánta felszámolni, ellenkezőleg, elméletileg, de főként gyakorlatban még inkább elmélyítette.

Már 1623-ban, amikor Frýdlant területi kialakulása nagyjából befejeződött, Wallenstein elkezdte hercegsége központi igazgatásának céltudatos erősítését és szervezeti felépítését. Az egész igazgatási rendszer az összes urasági bevétel tökéletes ellenőrzésére és a minimális veszteséggel működő ésszerű gazdálkodásra irányult. Jobbágynak adóterheit, katonai hozzájárulását, úgyszintén a robotot illetően keménysége a tőrési határokat is áthágta, s ezzel néhány jobbágyládás okozójává is vált, de urasági jogköréből jótányit sem engedett. (...)

A hercegség gazdasági struktúrája az önkezelésű gazdálkodáson és a kereskedői monopóliumokon alapult. A hercegség felbomlásáig a legjelentősebb urasági termelői ágazat sörfőzdék berendezésére fordított befektetések és az értékesítési-elhelyezési monopólium betartásának szigorú ellenőrzése. (A machovicei Adam Chval Kunaš 1628-ban összeállított gazdálkodási rendje például Wallenstein jobbágyainak csupán a hercegség határain túl tett útjaik alkalmával engedélyezte a nem frýdlanti sör fogyasztását.) A nagybirtok önkezelésű gazdálkodásának többi ágazatában Wallenstein szintén támogatta a termelés emelését, de közülük egynek sem szentelt anynyi figyelmet, mint a gabonatermelésnek és a sörfőzésnek. (...)

Frýdlant fejlődésére új, a hagyományoktól teljesen független impulzusok először 1625 nyarán hatottak, akkor amikor Wallenstein a császári hadsereg vezetését átvette. A hadseregnek nagy mennyiségű élelmiszerre, felszerelésre, fegyverekre volt szüksége és Wallenstein a nagyvonalú hadi vállalkozó szuverenitásával igyekezve e szükségleteket kielégíteni, nyomban bekapcsolta hercegségét a hadsereg ellátásának rendszerébe. (...) Már 1625 második felében Frýdlant gazdasági életének ritmusát alapvetően a hadiszállítmányok kezdték meghatározni. Új fellendülést biztosítottak a jobbá-

gyok, s felbecsülhetetlen hasznot a hercegi pénztár számára. Ez utóbbi elsősorban azért vált lehetségessé, mert Wallenstein személyében egy és ugyanaz volt a megrendelő és a szállító. (...)

Wallenstein hatalmas nyereségei és a gazdasági fellendülés viszonylag széles hatósugara arra utalnak, hogy a hadigazdálkodás a nagybirtok fejlődésében minőségi haladáshoz vezetett. A történészek egy része is hajlik erre a véleményre. A történelmi valóság azonban kevésbé volt egyértelmű. Az egész háborús konjunktúra ugyanis túlságosan magától Wallensteintől, az ő befolyása erejétől, császári hadsereg élén elfoglalt pozíciójától, kereskedői tehetségétől, valamint birtokai tekintélyelvű igazgatásától függött. Ezenkívül a gazdasági haszon növekedését sem csupán a termeléssel és kereskedelemmel szemben támasztott követelményei fokozásával, hanem Frýdlantnak a háború következményeitől való megóvásával is biztosított. Így azután miközben más, Frýdlant közvetlen szomszédságában lévő uradalmakban a jobbágyok uruknak, a császárnak és a katonáknak egyaránt adót fizettek, biztosították a vidéken átvonuló vagy a téli időszakra magukat bekvártélyozó zsoldosok teljes ellátását, ráadásul tehetetlen szemlélői voltak annak, miként pusztítják a vonuló hadak földjeiket, mint fosztják ki csürjeiket és istállóikat, Frýdlantban mindenki nyugalomban és békében élt. Adóval és más szolgáltatásokkal egyedül Wallensteinnek tartoztak. Minden bizonnyal nem kis megterhelést jelentettek ezek a kötelességek, annál is inkább, mert Wallenstein minden alkalmat megragadott, hogy igényeit fokozza, akár pénzbeli járadékról, akár természetbeni szolgáltatásról vagy robotról volt is szó, de a többi uradalommal összehasonlítva, Wallenstein jobbágyai mégis jobban éltek. A keménykezű, kapzsi uraság is a kisebb rosszat jelentette a háborúval szemben.

Frýdlant háborús gazdasági fellendülése tehát egészen rendkívüli körülmények függvényében alakulhatott ki és már csak ezért is nehezen tekinthetjük a nagybirtok távlati átalakulásához vezető utakat felmutató modellnek. (...)

A frýdlanti hercegség a csehországi önkezelésű nagybirtok 15. századra visszanyúló hagyományainak kulminációs pontját jelentette. Wallenstein törekvéseit ugyan rendkívüli körülmények könnyítették, melyekkel egyetlen más nemesi vállalkozó sem számolhatott, másrészt viszont a nemesség gazdasági aktivitásának minden pozitív vonása felfedezhető Frýdlant fellendülésében, mégpedig egy rendkívüli gazdasági tehetséggel megáldott vállalkozó munkája eredményeképpen.

Rejtélyes fordulat (Nevysvětlitelný zvrát (440–446 pp.)

A közép-európai viszonyok alakulásába a cseh háború kirobbanása után beavatkozó fejedelmek közül a legellentmondásosabb szerepet I. János György szász fejedelem játszotta. Jóllehet sosem mondott le arról, hogy a protestáns német fejedelmek közt az első egyike legyen, politikai ténykedését mégis egyfajta alig titkolt opportunizmus jellemezte. A háború folyamán előbb a Habsburgoknak kedvező semlegességet választotta, majd később, a svédek német területekre nyomulása után a Habsburg-ellenes szövetség oldalára állt. Bécs azonban ezután sem látott benne kiengesztelhetetlen ellenséget, ellenkezőleg az udvari politikusok számoltak azzal, hogy a választófejedelemmel előbb-utóbb előnyös békekötésben sikerül megállapodniuk. Hasonlóképpen számítgatott Wallenstein is, amikor a császári küldöttek boroszlói egyezkedésének sikerre vitele előtt ő maga próbált békét kötni János Györggyel. Az ő szempontjából a szászokkal megkötendő béke kétszínű tervei sorsára nézve volt értékes: ha ugyanis a frýdlanti herceg véglegesen a császár ellenségei mellett döntött volna, a béke már jóelőre bizonyos előnyöket biztosít számára; ha viszont másként alakul a helyzet és Wallenstein hű marad a császárhoz, a szász béke Bécsben minden bizonytalanságot keltett volna, minthogy megkötését maga a császár is szorgalmazta. Ez a kettős könyvelés ekkortól immár minden kísérletére jellemző marad; minél kevesebb haszonnal járt, annál inkább ragaszkodott hozzá. A Habsburg-párti politikusok és katonai szakértők által egységesen elhibáztattnak tartott szász egyezkedésben Wallenstein kétszínűsége egészen végletes formákat öltött.

Valójában a szász választófejedelem legkevésbé sem szándékozott valamiféle békét, még inkább szövetséget kötni Wallensteinnel. (...) Hadserege válságos helyzetének azonban ő is tudatában volt, s ezért felhatalmazta Arnimot,¹² hogy (1633) augusztus 16-án felvegye a tárgyalások fonalát Wallensteinnel.

Wallenstein elfogadta az ajánlatot, s amikor megkötötték a fegyverszünetet, Svidnice melletti táborában tisztjei ünnepésként nemezkalapjaikból itták a bort, mint a nagy győzelmek után szokás. Senki előtt sem volt azonban eléggé világos, miért is ünneplik ily hangosan ezt a silány kis békekötést, amely ráadásul az elkerülhetetlen vereségtől, de legalább is az éhínség és szökések általi megtizedeléstől mentette meg az egyesült szász-svéd-brandenburgi sereget. (...)

Az egyetlen ember, akinek oka volt az elégedetlenségre a szerény

fegyverszünet okán, amely szertefoszlatta a császári hadsereg döntő győzelmének kétségkívül adott lehetőségét, maga Wallenstein volt. A tény, hogy lehetőséget nyújtott a szász hadseregnek a katasztrófa elkerülésére, tovább erősítette hitelét a francia-svéd táborban, ugyanakkor lehetővé tette, hogy továbbra is örömet lelhesse kétszínű játszódásaiban, mindabban, ami éppen júliusban és augusztusban rendkívüli elégtételt adott számára. Mindez elsősorban Richelieu bíboros érdeme, aki eléggé körültekintő volt ahhoz, hogy ne mulassza el a Habsburg tábor felbomlasztásának azt a lehetőségét, amelyet Wallenstein árulásával felkínált. Rendkívül gyorsan felfogta, hogy a cseh nemességből felkapaszkodott parvenünek igencsak imponálna, ha vele a legmagasabb szinten kezdenének tárgyalásokat, épp ezért nem habozott rábírní XIII. Lajos királyt arra, hogy személyes levelével válaszoljon Wallensteinnek. Nem az első és nem is az utolsó eset volt ez, hogy Richelieu Franciaország tekintélye érdekében inkább cinikusan, mintsem realiztikusan az emberi gyöngéket is számításba vette. Wallenstein esetében ráadásul nem sokat kockáztatott: ha Wallenstein árulásra szánja el magát, Franciaország váratlanul fontos támaszpontra lel Európa közepén, s ezáltal kötelezettségei némi anyagi áldozatokra szűkültek volna le. Franciaország és Wallenstein szövetségét a bíboros sugallatára a francia államtanács jóváhagyta, sőt minden habozás nélkül felajánlotta a cseh koronát is. A tervezett szövetségi szerződés szerint Wallenstein francia pénzügyi támogatással elfoglalta volna Csehországot s onnan támadást indít az osztrák és stájer tartományok ellen, eközben a francia hadsereg német földön kezdett volna hadműveletekbe.

Bajos lenne ma már megállapítani, mely mértékben kívánta Richelieu a fenti terveket ténylegesen megvalósítani és mennyire bízott Wallensteinben. Az viszont bizonyos, hogy Franciaország álláspontja nemcsak Wallenstein számára jelentett hízalgő elismerést, hanem egyúttal növelte a bizalmat a Habsburg-ellenes táborban Wallenstein tervei iránt. Wallenstein valamikor augusztus elején szerezhetett tudomást a francia álláspontról, s érthetően még inkább szorgalmazta a sziléziai szász hadsereggel megkötendő fegyverszünetet. Persze nyilvánvaló tény, hogy a svédek és szászok is hamarosan híret vették a francia ajánlatnak. Ami a szászokat illeti, bizalmatlanságuk ezt követően is megmaradt, a svédek viszont addigi csalódásaik ellenére továbbra is számoltak Wallenstein árulásával. (...)

A titokzatos tárgyalások feszült légkörében Wallenstein eltúlzott érzékenységgel reagált a besúgás minden jelére s ezért nem becsülte le Holk leveleinek¹³ tartalmát. Figyelmeztetés máshonnan is érkezett, de azt Wal-

lenstein egy ideig még nem vette komolyan: Maximilián Trautmannsdorf¹⁴ intette őt, mondván, hogy a bécsi udvarnál rohamosan csökken a belé vetett bizalom és lassan a császári elvárásoknak megfelelni nem tudó sikertelen hadvezér csöppet sem irigylésre méltó helyzetébe kerülhet. Wallenstein természetesen már régóta érezhette, hogy sziléziai ténykedése ellenségei malmára hajtja a vizet a császár környezetében, de az intő szavakat rendíthetetlennek vélt tekintélye tudatában figyelmen kívül hagyta. Trautmannsdorf volt talán az első, akinek óvó szavait komolyan vette, de még ha üzenete minden egyes szavának hitt volna is, ez a figyelmeztetés egymagában aligha bírta volna őt rá olyan fontos döntésre, mint amelyre valamikor 1633. szeptember 12. és 14. között elszánta magát. Minden addigi tárgyalását, cselszövését félbehagyva, politikusi és hadvezéri hírnevének csorbulásával mit sem törődve elhatározta, hogy az ellenséggel minden érintkezést azonnal megszüntet és megcsappant bécsi hitelét megerősítendő hadműveletekbe kezd. (...)

Mindezt távolról sem a szándékait rejtegetni kénytelen, tetteiért magyarázkodásra szorult, képmutató csalóként hajtotta végre, ellenkezőleg, pozíciójának előnyeit felhasználva, akaratát mindenkire rákényszerítve, céltudatos tekintélyes személyiségként. És ez híven tükrözte Wallenstein személyiségének meghasonlottságát, a belső ellentéteket, amelyek mind gyakrabban ütköztették benne grandiózus terveibe vetett hitét, látomásos, hiú individualizmusát a kockázattól való félelemmel s talán a konkrét cselekvéstől való ódzkodással is. Elsősorban saját magát magasztalta fel, híveit a sikerek sodorták vele. Saját maga számára az önáltatás megnyugvást jelentett, mert legalább egy időre személyes fontosságában élhette ki magát. Nem könnyű játék, személyes tragédia játszódott le, amelynek szigorú szabályai és meghatározott gradációi voltak. Amikor 1633. júniusában megszakította (átállással kapcsolatos) (ford. megj.) tárgyalásait, azt még a céltudatos politikus imponáló gesztusával tehetta. Ugyanazon év szeptemberében egy ilyen gesztusban már senki sem hihetett. És bár Wallenstein igyekezett meggyőzni saját magát, hogy tekintélyéből semmit sem veszített, már nem tudta megérteni, hogy a császár ellenségeihez vezető hidakat saját maga végérvényesen lerombolta.

A wallensteini probléma (Waldštejnská otázka 532–535 pp.)

A Wallenstein-bibliográfiák ma már több ezer címszót tartalmaznak. Ez a tekintélyes terjedelem jelzi a témakör vonzó voltát, de egyúttal összetettségét is. Az iránta megnyilvánuló érdeklődés kétségkívül ösztönözte a harmincéves háború kutatását is, másrészt viszont épp ebben a vonatkozásban jelentékeny deformációkat is okozott. A régebbi romantizáló, de a pozitivistá történetírásban is, a történészek függetlenül attól, hogy a kérdéskör feldolgozásához Wallenstein iránti szimpátiával vagy ellenkező elfogultsággal, de mindenképpen személyiségére koncentráltan láttak neki, s ezzel nemcsak jelentős személyiségeket szorítottak háttérbe, de különösen az 1625–1634 közötti időszakot illetően munkáikban az általános fejlődés alapkérdései sem kapták meg az őket megillető helyet. A korszerű történeti kutatások semmiképpen sem igyekeznek tagadni Wallenstein személyiségének jelentőségét. Figyelmüket azonban elsősorban a fejlődés összefüggéseinek mélyebb feltárására fordítják, s ennek köszönhetően újabban a wallensteini kérdéskörben jelentékeny módszertani haladás tapasztalható. Elutasítják az egyöntetűen heroizáló álláspontot (annak mindkét irányát), amely a régebbi történetírásban a rendkívül tehetséges egyéniségnek a fejlődés általános érvényű feltételeitől elvonatkoztatott kiemelésére csábított. Nem kizárólag magában Wallensteinben keresik a személyes sors józan értelmezésének kulcsát, hanem legalább azonos mértékben a fényes pályafutás feltételeit magában hordó kor összefüggéseiben. Eképpen Wallenstein az európai és úgyszintén a csehországi fejlődés új megítélésével kerül konfrontációba, s ennek során egy sor alapkérdésre kapunk választ. Milyen összefüggésben voltak a végtelen és pusztító háborúk a 16–17. századi európai gazdasági és társadalmi fejlődés alaptendenciáival? A korabeli válságjelenségek lényegének folyamatos feltárása közelebb vihet az európai feudális társadalom bomlása kezdeteinek megértéséhez. Ugyancsak fontos iránya az érintett kutatásoknak, amelyek azt próbálják megvilágítani, miként bomlott fel a közép-európai fejlődést hosszú korszakokon keresztül alapjában meghatározó politikai, társadalmi és gazdasági értékrendszer. (...)

Az utóbbi évek irodalmában (H. Diwald, G. Mann) a Wallenstein körül dúlt hagyományos viták lecsillapodása tapasztalható, s ez mindenképpen a kérdéskör kutatásában végbement haladás nyilvánvaló bizonyítéka, s egyúttal annak jelzése is, hogy a wallensteini probléma még mindig rendkívül sok lehetőségét rejti a kor vizsgálatának. Csupán egyetlen vonatkozásban érezzük úgy, hogy a hagyományos berögződések szívesen tovább

élnek, mégpedig élete 1625–1634 közötti szakaszának túlhangsúlyozásában. Noha a kérdéskörrel foglalkozó történészek között aligha akadna bárki is, aki Wallenstein személyiségének ezt megelőző fejlődési szakaszát ne tekintené szintügy jelentősnek, az érdeklődés mégis mindig erőteljesen arra az időszakra összpontosul, amikor a történészek egybehangzó állítása szerint Wallenstein európai rangú személyiséggé vált. Az európaivá válás (időnként teljesen helytelenül elnémetesedésként értelmezett) folyamatának fontosságát nem lehet tagadni, ennek ellenére élete „európai” korszakának egyoldalú hangsúlyozását mégsem tekinthetjük igazságosnak, már csak azért sem, mert a történelmi valóság félreismeréséhez vezethet. 1625-ben, amikor először lett a császári hadak fővezére, Wallenstein már 42 éves volt, kiforrott személyiség, akiben mindazok a jellemvonások megtalálhatók voltak, amelyek további sorsára rányomták pecsétjüket. Tapasztalatokra tett szert katonai vállalkozóként, konkrét terveket készített uradalma fejlesztésére, melynek célja egyfajta állam az államban státusz kialakítása lett volna, politikai befolyása ugyancsak jelentős volt. Békeidőben nyilvánvalóan a későbbi években is csupán lépésenként haladhatott volna előre, a háború viszont lehetővé tette fényes pályafutásának felgyorsulását. (...)

Wallenstein sorsa nem pusztán egy figyelemre méltó személyiség életrajza, épp ezért aligha jogosult az olyasfajta értelmezés, amely Wallensteinben a társadalom ellen lázadó egyént véli felfedezni. Bizonyos értelemben paradox jelenség, hogy tragikus bukása révén a Habsburg-ármány áldozataként megjelenített Wallenstein hagyománya széles körben elterjedt. Valójában Wallenstein egyéni érvényesülési kísérlete tükrözi kora arisztokráciája politikai, jogi és társadalmi ambíciói ködbeveszése miatt érzett tehetetlenségét. Wallenstein valóban európai rangú személyiséggé vált, s rövid ideig kezében voltak a közép-európai alakulás kezdeményezésének eszközei, pályáját azonban kezdettől fogva meghatározta a feudális uralkodó osztály társadalmi válsága. Karrierje határait eleve megszabta a kor, amelyben élt és könyörtelenül előretört, ahogy a tragikus konfliktus is szükségszerűvé vált, amikor ezeket a határokat többé már nem vette figyelembe. Ezt a konfliktust Wallenstein inkább csak előbbre hozta, mintsem kihívta. Élete utolsó – testi gyötrelmekben átélt – négy évének története lényegében a Wallenstein és a császár számára egyaránt elkerülhetetlennek bizonyult katasztrófa históriája.

JEGYZETEK

1. Doba bělohorská a Albrecht z Valdštejna, Praha 1934.
2. Karl Lichtenstein (1569–1627), a fehérshegyi csata után császári helytartó.
3. Thurn Jindřich Matyáš (1567–1640) a cseh felkelés egyik vezetője, a rendi hadsereg főparancsnoka. A felkelés leverése után külföldre menekült, a svéd hadseregben harcolt. 1633-ban Wallenstein foglyul ejtette és felhasználta átállással kapcsolatos tárgyalásaiban.
4. Heřmann Černin (– –1651) habsburg diplomata.
5. Pavel Michna (– –1667) 1622 után fényes politikai pályát befutott kismemesi származású politikus, királyi tanácsos, királyi helytartó. Hatalmas birtokot harcolt össze.
6. Zdeněk Vojtěch z Lobkovic (1568–1628) a felkelés idején külföldre menekült. Állhatatosságaért Fehérshegy után számos elismerésben részesült. Vilém Slavata (1572–1652) Jaroslav Bořitával Martinic (1582–1649) együtt a rendi felkelést bevezető 1618. máj. 23-i prágai defenestráció szenvedő résztvevői voltak. Császárhűségüket a felkelés után kellőképpen kamatoztatták.
7. Václav Budovec (1547–1621) a cseh rendi felkelés egyik szervezője. 1621-ben huszonhetedmagával a prágai Óváros téren kivégezték.
8. Adam Wallenstein (– –1638) a katolikus és protestáns cseh rendek közötti meg egyezés szószólója, a felkelés idején semleges maradt. Fehérshegy után aktívan résztvett az új kurzus támogatásában.
9. Albrecht Smiřický (1554–1618) a rendi felkelés előkészítőinek egyike. Fia elmebeteg volt, így birtokaira a konfiskálások idején többen is szemet vetettek.
10. Karl Harrach (1570–1628) II. Ferdinánd császár minisztere, Wallenstein apósa.
11. A hercegségről, és központjáról Jičínről I. J. Janáček: Valdštejnův Jičín, Československý časopis historický 1977, XXV. évf. 1 sz. 87–100 old.
12. Arnim Arnheim Hans Georg (1581–1641) tábornagy, szász, svéd, lengyel majd császári szolgálatban. 1632–33-ban tárgyalt Wallensteinnel. – Bizalmába férkőzvéen nagy része volt Wallenstein nagyratörő terveinek megghiúsításában.
13. Heinrich Holk (1599–1633) tábornagy, Wallenstein kegyeltje. Pestisben halt meg, Halálos ágyáról írt levelében óvta vezérét az árulástól.
14. Maximilián Trautmannsdorf (1572–1652) osztrák diplomata. II. Ferdinánd szövetségi politikájának megalapozója, a westfáliai béke egyik közreműködője.